

Kereszténység és antikvitás, mint az európai iskolai műveltség két alapvető tényezője

A paideia és a humanitas jelentése

A *paideia* kifejezés az ókori görög kultúra története során tűnt fel. A klasszikus és a hellenisztikus korra felváltotta az archaikus kori *areté* arisztokratikus erényeket összegző fogalmát. Nem véletlen, hogy „pedagógus” szavunk is az ógörög *paideuó* szóból ered, amely a nevelés és az oktatás tevékenységére utalt. A klasszikus kori Athénben (Kr.e. 5-4. század) jelentek meg első ízben az európai civilizáció történetében az államhoz nem kötődő, tanszabadságon nyugvó iskolák, amelyek az elemi olvasás- és írástudástól a filozófiáig és a retorikáig a korabeli művelődés teljes körét átfogták. Az elemi iskolába a gyermeket a rabszolga *paidagógosz* kísérte, ami a „pedagógus” szó alapjává vált.

A hellenizmus idején lett kulcsfontosságú kifejezés az *enkükliosz paideia*, amely az elsajátítandó műveltség nélkülözhetetlen elemeit foglalta magában. A *paideia* és az *enkükliosz paideia* latin továbbélése eltérő irányba fejlődött tovább. A görög *paideiát* Cicero a latin *humanitas* szóval adta vissza, ami jól érzékelteti, hogy a nagy római szónok a görög kifejezésen elsősorban a műveltség emberközpontú eszményeit értette. Az *enkükliosz paideia* római megfelelőjének a *septem artes liberales* (hét szabad művészet) tekinthető, ami inkább egyfajta műveltségi kánonra utalt.

A *humanitas* - emberség, emberiség - kifejezést Cicero használta az emberséges gondolkodás és az emberhez méltó élet görög műveltséggel mért eszményének a leírására.¹ Cicero felfogásában az emberség tartalmát a görög művelődési eszmények - *paideia* - alapján meghatározott, de már a rómaiságra jellemző közéleti értékek együttese alkotta. A sztoicizmus hatására a *humanitas* jelentése a műveltségi tartalom hangsúlyozása felől inkább az emberiség, az embertársakhoz való megértő viszonyulás - a hellenisztikus korszakban előtűnő *filantrópia* (emberszeretet) fogalma - irányába mozdult el. Tehát a *humanitas* kezdettől fogva kettős jelentést vett magára. Egyrészt műveltségeszményt és műveltségi tartalmat fejezett ki, másrészt az embertársakhoz való viszonyulás kívánatos formájára utalt. Előbbi jelentése az *enkükliosz paideiához* és a *septem artes liberales*hez, mint műveltségi kánonhoz közelítette, míg az utóbbi „római” mivoltából eredő közösségi beágyazottságára utalt.

„A humanitas mint erkölcsi ideál egyfelől a szűkebb és tágabb értelemben vett közösség - a család, a haza, az emberiség - érdekeinek az egyéni, önös érdek elé helyezését, az eme közösségek érdekében

végzett áldozatos munkát, a tevékeny hazaszeretetet, a sors kihívásainak fegyelmezett és bátor vállalását, másfelől a végzet és az istenek akaratának zúgolódás és háborgás nélküli elfogadását jelentette. Mint műveltségesezmény a világnak, a társadalomnak, s ezzel együtt önmagunknak folyamatos, szakadatlan, s egyre elmélyültebb, de nem öncélú megismerését tűzte maga elé: a megismerésnek és a tudásnak e szerint a felfogás szerint etikai vonatkozásai is vannak. Csak ez teszi ugyanis lehetővé - hirdették - a világ lényeges és lényegtelen dolgai között a különbségtételt, annak felismerését, hogy a jelenségek között mi az emberi mivoltunkból fakadó, természetes gyarlóság és gyengeség, amit embertársainknak el kell néznünk, és mi a közjót is veszélyeztető bűn, ami ellen viszont minden erőnkkel fel kell lépni. Az igazi embernek, aki valóban emberhez méltó életet akar élni - hangsúlyozták -, ezeket az elveket kell követnie. Ezek a gondolatok később az egész római irodalmat áthatották, s nem véletlen, hogy megragadták a humanisták képzeletét is. ²

A humanitásból alakult ki a *studia humanitatis* (humán tudományok) kifejezés, ami már néhány ókori szerzőnél is megjelent, de igazából a reneszánsz idején vált népszerűvé, amikor az itáliai humanisták felújították használatát. A reneszánsz idején humán stúdiumok alatt a középkori hét szabad művészettől (*septem artes liberales*) némileg eltérő tartalmat értettek. A középkori művelődést meghatározó hét szabad művészet a grammatika, a dialektika, a retorika, az aritmetika, a geometria, az asztronómia és a zene együttesét jelentette. Az első három nyelvi-irodalmi bevezető tudományt hívták *trivium*nak. A további négy tudomány képezte a magasabb szintű *quadrivium*ot, ami alatt tágan értelmezett természetfilozófiát lehet érteni. A *trivium* oktatása széleskörűen elterjedt a középkorban, a *quadriviummal* viszont csak a jelentősebb iskolákban foglalkoztak alaposan. A hét szabad művészethez képest a reneszánsz korában a *studia humanitatis* a grammatika, a retorika, a történelem, a poétika és az erkölcsfilozófia körét foglalta magában. A *studia humanitatis* a középkori *trivium* grammatikai-retorikai elemeit bővítette ki a humán tudományok irányába, és tette a reneszánsz iskolai művelődés alapjává. Az itáliai reneszánszban kezdettől fogva jelen volt a humaniorák iránti kitüntetett érdeklődés. A *studia humanitatis* egyszerre foglalt magába műveltségi tartalmat, pedagógiai törekvéseket és emeberesezményt. A humanizmus 19. századi fogalma ezekből elsősorban az emberesezménnyel kapcsolatos megfontolásokat vitte tovább, bár a 20. századi reneszánsz-kutatás talán legnagyobb alakja Paul Oscar Kristeller rámutatott arra, hogy a humanizmus újkori fogalmával szemben fel kell tárnai eredeti pedagógiai-művelődési jelentésrétegét is.³ Ezzel visszakanyarodott a *paideia* és a *humanitas* eredeti jelentéséhez.

Az európai paideia térbeli-időbeli keretei

A *paideia* fogalma alatt egyszerre érthetünk művelődési eszményeket és tartalmakat. Neveléstörténeti szempontból a kifejezés az iskolai műveltség tartalmára és a műveltségi kánont meghatározó tágabb kulturális eszményekre, valamint a mögötte álló emberkép sajátosságaira utal. Az európai *paideiára* irányuló tudományos megközelítések a szélesen értelmezett neveléstörténet szűkebb körére irányulnak. Nem foglalkoznak a neveléssel kapcsolatos nézetek fejlődésével és a gyermekkor történetével, hanem a műveltségi eszmények és tartalmak történetileg változó sajátosságait elemzik.

Feltehető a kérdés, hogy létezett-e európai *paideia*, amely más civilizációkhoz képest sajátos megkülönböztető vonásokkal rendelkezik. Továbbá az is megfontolás tárgyát képezi, hogy beszélhetünk-e európai *paideiáról*, avagy inkább egyes történelmi korszakokban érvényes *paideiák* léteznek. Például a klasszikus antik *paideiát* megkülönböztethetjük a keresztény *paideiától*. Az első változat az ókorban bontakozott ki, míg a második a kereszténység és az antikvitás egymásra hatásának következményeként az európai középkor egészét jellemezte. Eztán született meg a reneszánsz és a kora újkori *paideia*, amely az európai művelődés újabb paradigmáját hordozta, bár számos vonatkozásban a keresztény *paideia* középkori örökségét is továbbvitte. Ezért joggal fogalmazható meg az a kérdés, hogy tekinthetjük-e az európai neveléstörténet önálló fejezetének a reneszánsz *paideiát*.

Azt a dilemmát, hogy az európai *paideia* fogalmát egyes vagy többes számban jogos-e használnunk, elsősorban az dönti el, hogy az egyes *paideákban* kifejeződő művelődési paradigmákban felfedezhetünk-e alapvető közös vonásokat, ami alapján tételezni tudjuk egyfajta „európai” *paideia* létezését. Rá kell kérdeznünk arra is, hogy az európai *paideia* csak a „régiek” találmánya volt-e, avagy a modern korban is megőrizte érvényességét. Erre a felvetésre adott válaszuk mélyreható következményekkel jár, hiszen egyben arra is felelünk, hogy a modernitás alapvetően átalakította-e az európai nevelés és pedagógia szempontrendszerét, avagy a „régik” európai műveltségi alapvetés sajátosságai - legalábbis egy ideig - a modern társadalomban is fennmaradtak.

Az európai *paideia* szempontjából sem érdektelen, hogy mikortól beszélhetünk európai civilizációról. Előzménynek tekintsük-e a görög-római ókort, avagy kezdetnek? Amennyiben az utóbbi álláspontot fogadjuk el, az európai civilizáció kezdetét már a Kr.e. 8. századra kell tennünk, mert az ókortudomány Homérosz korát tekinti az ógörög történelem kezdetének. Amennyiben a görög-római kultúrát pusztán előzménynek tartjuk, az európai civilizáció kezdetét a kereszténység megjelenéséhez és a latin keresztény kultúrkör kialakulásához köthetjük, ami az ókor és középkor határán ment végbe (Kr.u.3-6. század).

Ezen a ponton arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy meg kell különböztetnünk szélesebb civilizációtörténeti és szűkebb neveléstörténeti tárgyalásmódot. A tágan értelmezett európai civilizációtörténet felől közelítve az ókor és a középkor határának a római birodalmat érő Kr.u. 3. századi inváziókat, a nyugat-római birodalom bukását (Kr.u. 476.), az iszlám földközi-tengeri hódításait a Kr.u. 7. században (Pirenne-tézis), Nagy Károly császárrá koronázását (Gonzague de Reynold), vagy az ezredforduló közép- és észak-európai államalapítások nyomán kitáguló Európáját (Oscar Halecki) érthetjük. Azonban a nevelés- és művelődéstörténet szempontjából vitathatatlan, hogy a kései ókortól - Kr.u. 3-4. századtól - számolhatunk a keresztény hit és az antik kultúra összefonódásával, ami legalább ezer éven át meghatározta az európai iskola fejlődését. Ezért állíthatjuk, hogy az európai keresztény *paideia* kezdetei a késő ókorra nyúlnak vissza.

Bonyolultabbnak tűnik annak meghatározása, milyen formaváltozásokon ment végbe a keresztény *paideia* a középkorban, aminek alapján bizonyos történelmi alkorszakok is kijelölhetők. Azt sem egyszerű meghatározni, hogy a keresztény és az antik elem összefonódása mellett milyen egyéb tényezők fejtettek ki hatást az európai *paideia* történetére. Mindenesetre a késő ókor és a reneszánsz közötti mintegy ezer év - Kr.u. 300-1300 - kulcsfontosságú időszaknak tekinthető az európai *paideia* történetében, ami jelentős mértékben befolyásolta a kora újkori fejlődést.

Kereszténység és antikvitás

A kereszténység és az antikvitás találkozása, mint az európai paideia előfeltétele

Az európai *paideia* kialakulására a kereszténység és az antikvitás egyaránt alapvető jelentőségű hatást gyakoroltak. A görög-római kultúra és a keresztény vallás egymáshoz való viszonya döntő módon befolyásolta az európai *paideia* egészét a késő ókortól. A történészek gyakran érveltek azzal, hogy az európai civilizáció három alkotóelemre vezethető vissza, a zsidó és keresztény hitre, az antik kultúrára, valamint a különféle - germán és szláv - népi-törzsi kultúrákra. Ez a nézőpont a két világháború közötti történetírásban erőteljesen érvényesült, de az elmúlt évtizedekben is gyakran idézték közhelyként. A továbbiakban nem foglalkozunk a népi-törzsi kultúrákkal, mivel kétségtelen történeti szerepük ellenére kevésbé hatottak a műveltségi eszmények és az iskolai művelődés kialakulására. Az európai nevelés és művelődés történetének sajátosságait elsősorban a kereszténység és az antikvitás találkozásának körülményei jelölték ki.

A kereszténység és az antikvitás közötti kölcsönhatások nem értelmezhetők egyedül a művelődés síkján. A késő ókor jó példát ad arra, hogy az európai civilizáció történetében a görög-római és a keresztény elemek találkozása a politika, a jog és a művészetek területén is megfigyelhető volt. A kereszténység bizonyos mértékig átalakította a császári hatalom legitimitását. Nagy Konstantin császár törvényeiben a keresztény emberiségből fakadó megfontolások is érzékelhetők voltak. A világi funkciókat szolgáló antik bazilikaforma az ókeresztény templomok alapjául szolgált.

Keresztény hit és antik kultúra viszonya

A kereszténység és az antikvitás közötti kölcsönhatások viszonylag hamar kibontakoztak a szellemi kultúra területén is. A keresztény egyházatyák az ókeresztény korban görög filozófiai terminusokkal kísérelték meg a teológiai igazságok pontosabb kifejtését. A keresztények számára kezdettől fogva ellentmondásosnak tűnt az antik kultúrához való viszony. A Krisztus utáni első századokban a görög-római kultúra teljes elvetésétől az átértelmező befogadásig többféle álláspont alakult ki. A vélemények eredője inkább a részleges elfogadás, mint az elutasítás felé mutatott. A Kr.u. 4-5. századra kikristályosodott az a nézet, hogy a keresztények ugyan élhetnek az antikvitás értékeivel, de tudniuk kell, hogy Jézus Krisztus felülmúlja és meghaladja az antik kultúrát.

A keresztények eltérő módon viszonyultak a görög-római civilizáció különféle területeihez. Bár radikálisan képviselték a pogány vallás elvetését, az antik irodalom és filozófia egyes eredményeire pozitívan álltak hozzá. Nagyra tartották például Platón idealista filozófiai rendszerét és Vergilius keresztény hangvételű etikai eszményeket sugárzó eposzát, az *Aeneid*-et. A kereszténység befogadó-átértelmező magatartása nélkül ma kevéssé ismernénk az antik kultúrát, hiszen a legtöbb ókori szöveg kolostorokban maradt fenn és középkori másolóműhelyek örökítették az utókorra. A keresztény iskolák a középkorban mindig is használták az ókori szövegeket. Közvetítő szerepük nélkül az antikvitás kulturális öröksége sohasem válhatott volna az európai civilizáció szerves részévé.

Az ókeresztény gondolkodók kifejezésre juttatták, hogy Platón az „attikai Mózes”, mert a filozófiai egyistenhit felől jutott el ugyanahhoz a monoteizmushoz, amit Mózes a kinyilatkoztatáson keresztül „felülről” kapott meg. Továbbá a keresztény patrisztika jellegzetes megközelítése volt, hogy a „bölcesség magvai” - görögül *logosz szpermatikosz*, latinul *semina verbi* - az isteni gondviselés által szétszórtak a világban. Tehát valamennyi nép, amely nem találkozott a kinyilatkoztatással, töredékesen birtokában lehet a helyes istenismeretnek, de a bölcesség teljessége az emberként megtestesült *logoszban*, azaz Jézus Krisztusban jött el. Ez a megközelítésmód egyfelől hangsúlyozta,

hogy a Krisztust nem ismerő kultúrák is a természetes istenkeresés útján járnak, s ez megkérdőjelezhetetlen értékeket hordoz magában, másfelől a Megváltó túlradó módon beteljesítette a megelőző várakozásokat.

Jézus Krisztus és a kultúrák viszonyából kiindulva a keresztény hit és a görög-római kultúra kapcsolata is leírható. Hiába utasította el Tertullianus a görög filozófiát, s hiába volt rossz lelkiismerete Szent Jeromosnak, amikor úgy vélte, hogy túlzottan szereti a pogány klasszikusokat, az antik irodalom és filozófia megismerése a Kr.u. 3-4. századtól a keresztény művelődés egyik összetevőjét képezte. Nagy Szent Baszileiosz mérsékelt álláspontja jobban érzékelteti az egyház görög-római kultúra iránti viszonyát, mint Tertullianus harciassága, vagy Jeromos esetleges büntudata.

Az antik szerzők tanulmányozása mégsem járhatott együtt az esztétikai szempontok kizárólagos érvényesülésével, vagy erkölcsi szabadosságot sugalló művek elfogadásával. Ennyiben a kereszténység hatása jelentős szelekciót eredményezett az európai kultúra történetében. Egyes művek azért nem maradtak ránk, mert a keresztény másolók nem tartották alkalmasnak őket, hogy átörökítsék az utókorra. Elég utalni arra, hogy az atomokról szóló tanítást és a keresztények számára ellenszenves epikureus etikát hirdető római Lucretius tankölteménye ugyan ránk maradt, de szerzőjéről az a kép öröklődött a középkorra, hogy a költőt az örület kínozza. Továbbá utalni kell arra is, hogy az antik művek középkori tanulmányozásában gyakran eluralkodott a moralizáló, vagy pedagógiai szempont. Számos ókori szerző a grammatika keretében került megismerésre, ami azzal járt, hogy az olvasók nem a szöveg szépségére, hanem a nyelvtani alakzatokra fordítottak figyelmet.

Az európai kultúra keresztény korszakaiban az antikvitás befogadása széles változatokon belül értelmezhető jelenség volt. Elég utalni arra, amikor közvetlenül megtérése után a fiatal Szent Ágoston megalkotta filozófiai dialógusait, erőteljesebben használta a platóni filozófiai nyelvet, mint élete második felében, amikor *De doctrina christiana* című művében ugyan hitet tett az antik iskolai műveltség alkalmazása mellett, de a hit szempontjából szigorúan előkészítő (*propedeutikus*) jelleggel. A kései Ágoston egyértelműen arra törekedett, hogy az antik műveltséget szorosan alárendelje a keresztény bölcsességnek.

Az antikvitás az európai iskolai művelődésben

A klasszikus örökség visszaszorulása az európai iskolai műveltségben

Már utaltunk rá, hogy az európai civilizáció három alkotóelemre vezethető vissza, a zsidó és keresztény hitre, az antik kultúrára, valamint a különféle népi-törzsi kultúrákra. Kétségtelen, hogy az európai művelődés története leírható e három kulturális alapelem egymásra hatásaként és egyre elmélyülő szintéziseként. Ennek ellenére a 20. századi történetírás vezető irányzatai - a nagy tekintélyű francia Annales-iskola is - távolságtartóan viszonyultak ehhez a megközelítésmódhoz, mert úgy vélték, hogy a kereszténység és a klasszikus ókor kulturális öröksége leginkább az európai elitek világképét határozta meg, ezért nem árulhat el sokat a tömeges társadalmi folyamatokról. A modern történetírásban a keresztény vallás és a görög-római antikvitás előtérbe helyezése a két világháború közötti „értékőrző európaiság” történetíróira volt jellemző, akik a nacionalizmusok térhódításával szemben megkísérelték felmérni a közös Európa szellemi-kulturális alapjait. Ezért számukra a keresztény és az antik elemek többet jelentettek a népi kultúráknál. Az európai történelem nemzeti összetevőinek részletezése visszatérést jelentett volna a 19. századi nemzeti történetírás hagyományához, holott éppen ezt akarták meghaladni.

A második világháború után kialakuló ipari társadalmakban a kereszténység és az antikvitás az értelmiségi gondolkodás szellemi iránytűjeként már kevésbé tudta felkelteni a kortársak érdeklődését. Az értékelvű humanista kultúrafogalommal szemben mindinkább a kultúra társadalomtudományos szemlélete vált uralkodóvá. A francia Annales-iskola által kialakított mentalitástörténet az elitkultúra felől a mindennapi élet kollektív észjárásai irányába fordította a történészek érdeklődését. Az európai történelem keresztény, antik és népi-törzsi elemei még a 20. század második felében is néhány történeti összefoglaló munka alapjául szolgáltak, de ez legfeljebb az anyag elrendezésében, s nem az egyes művek szemléletében jutott kifejezésre. A kereszténység és a klasszikus antikvitás emberképétől való eltávolodás a kora újkor évszázadai alatt fokozatosan ment végbe Európában. Ahogy a felvilágosodással és a modernitás kialakulásával háttérbe szorult a klasszikus természetjogi gondolkodás, és megszűnt az igény a teológiai és a filozófiai gondolatformák közötti egyetértés megteremtésére, úgy vesztette el jelentőségét az ókori példázatokon nyugvó humán iskolai műveltség is.

Ezzel együtt az európai civilizációtörténet bizonyos területei értelmezhetők a keresztény és az antik elemek egymásra hatásaként. Tipikusan ilyen terület a nevelési eszmények és a művelődési tartalmak története. A középkori *paideia* az antik iskolai hagyományból nőtt ki, de közben a kereszténység hatására jelentősen átalakult. A keresztény és antik összetevők egészen a modern korig megragadhatók az iskolai művelődés tartalmában és módszereiben. A nemzeti kultúrák és a természettudományos műveltség megszületése előtt a keresztény és az antik elem szerepe azért is tűnik meghatározónak, mert az európai civilizáció részévé váló népek azután jutottak el az

írásbeliséghez, amikor keresztény hitre tértek, és kapcsolatba kerültek az egyházzal. A középkorban a tanulás vallásos cselekedetnek számított. A megtérő népek és nemzetek a katolikus egyház keretei között ismerték meg az antik kulturális örökséget átörökítő iskolai műveltséget.

A klasszikus ókor kulturális öröksége a 19-20. századig meghatározó szerepet játszott az európai iskolában. A görög-római antikvitással kapcsolatos ismeretek visszaszorulása következtében az európai kultúrtörténet kontinuitásának egyik legfontosabb tényezője veszett el napjainkra. Klasszikus műveltségi tartalom és oktatási módszerek szempontjából a kései antikvitás iskolái nem tértek el jelentős mértékben a középkori kolostori és székesegyház iskoláktól, vagy a kora újkori human gimnáziumtól. A nevelés értékeire és a művelődés eszményeire vonatkozóan a reneszánsz kori humanista értelmiség, majd az újkori görög és latin nyelvet oktató tanárok, valamint a klasszika-filológusok felfogását egyaránt meghatározta, hogy a klasszikus műveltség egyfajta „örök emberi” értéket képvisel. A humanista iskolai művelődés a pusztán ismeretek oktatásához képest nevelni igyekezett. A humanistáknak, majd az újkorban a klasszikus nyelvek iskolai tanárainak az volt a felfogása, hogy a görög-római múlt példázatainak keresztül fogékonyra kell tenniük a diákokat az erkölcsi „jó” iránt. Az etikai tanulságokat összekapcsolták azokkal az esztétikai élményekkel, amit a szövegolvasás során szereztek. A nevelés és a művelődés évszázadokon át ebbe a keretbe ágyazódott az európai iskolában.

A kereszténység, mint forma és az antikvitás, mint tartalom az európai iskolai művelődésben.

Némi túlzással megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy a kereszténység szolgáltatta az európai iskolai művelődés „formáját”, az antik örökség pedig „tartalmat” adott hozzá. Természetesen keresztény tartalmak is mindvégig jelen voltak, de a kereszténység az iskolai műveltség struktúráját is meghatározta. A kései antikvitásban a keresztények nem vonták meg bizalmukat a görög-római iskola hagyományaitól. Amikor az első keresztény iskolák létrejöttek a Kr.u. 5-7. században, a bibliai egzegézis tanulmányozása is kibontakozott, mégis a klasszikus ókor műveinek tanulmányozásán keresztül sajátították el a tanulók a művelődés alapjául szolgáló *septem artes liberales* anyagát. Ezek az ismeretek a keresztény hithez képest határozódtak meg, s így nyerték el megfelelő helyüket az iskolai művelődésben. A Karoling-reneszánsz, az ezredforduló szerzetesi iskolái és a 12. századi reneszánsz is folytatta ezt a hagyományt. Az itáliai reneszánsz idején a *studia humanitatis* ismeretkörei a középkori *septem artes liberales* megújult formájaként nagyrészt a klasszikus antikvitásból merítkeztek.

A reformáció kibontakozásával a klasszikus ókor kulturális öröksége vált az európai iskolai művelődés közös nevezőjévé. A katolikus és a protestáns hit lényeges kérdésekben különbözött egymástól, de Melanchton éppúgy fontosnak tartotta a görög és a latin nyelv ismeretét a lutheránus iskolák megszervezése során, ahogy a jezsuiták által megteremtett iskolai oktatásban is meghatározó szerepet tölthettek be az antik szerzők. A klasszikus ókor öröksége annak ellenére uralkodó szerepet töltött be a kora újkori iskolai művelődésben, hogy a 17. századi Franciaországban lezajlott a „régiek” és a „modernek” vitája, amely első ízben hívta fel a figyelmet arra, hogy a kortárs szerzők legalább annyira értékesek lehetnek, mint a „régiek”. A 18-19. század fordulóján a klasszikus antikvitás recepciójának meghatározó jelentőségű időszaka következett a német újhumanizmus kibontakozásával, amely napjainkig tartó hatásokat gyakorolt a modern iskola kialakulására.

Mennyiben állíthatjuk, hogy a kereszténység inkább a „formát” az antikvitás pedig a „tartalmat” jelentette az európai iskolai művelődés számára? Úgy tűnik, hogy egyes Európán kívüli oktatási rendszerekhez képest az európai iskolában a valláshoz közvetlenül nem kötődő ismeretek kezdettől fogva önálló helyet vívtak ki maguknak. Ezt a szerepüket azokban a történelmi korszakokban is megőrizték, amikor a vallásos hittel összefüggő tartalmak túlnyomó jelentőségre tettek szert. Ilyen volt Cluny szerzetesi műveltsége a 11. században, ahol a bibliai egzegézis súlya a grammatikára - a nyelvtani alakzatok oktatására alkalmas néhány antik szerzőre - korlátozta az ókorral kapcsolatos ismereteket. Alapvető szerepe volt az egyetemeken a keresztény skolasztika oktatásának a 13. században, de a klasszikus antikvitás örökségén nyugvó „szabad művészetek” előkészítő jelleggel több évre kiterjedő stúdiumot képeztek a párizsi egyetemen. Ehhez képest az európai kultúra reneszánszai - a Karoling-, a 12. századi és az itáliai reneszánsz a 14-15. században - az ókori szerzők alaposabb megismeréséhez vezettek, ami általában megnövelte szerepüket az iskolai művelődésben. A kora újkori iskola jellegzetességei is az itáliai reneszánszsal keletkező újszerű lehetőségekre épültek.

Az antikvitás öröksége változó súllyal mindvégig jelen volt az európai iskolában, de a képzésben elfoglalt helyét - az egyes korszakokra jellemző művelődési eszményekben betöltött szerepét - a keresztény hit aktuális jellege határozta meg. Ennyiben állíthatjuk, hogy a kereszténység az európai iskolai műveltség „formáját” képezte. Ezért nyer bizonyos jelentőséget, hogy Cluny szerzetesei hogyan vélekedtek a vallásos magatartás követendő formájáról a 11. században, amikor Isten liturgiában megmutatkozó dicséretét az olvasás és a könyv kultúrája elé helyezték, szűkre szabva ezzel az ókori örökség megismerésének lehetőségeit. Kiemelkedő jelentőségű a protestáns iskola születése szempontjából Melanchton reformált hite a 16. században, aki a bibliaolvasást a vallásos magatartás középpontjába állította. A reneszánsz humanizmus filológiai igényességét hordozó Melanchton követői számára a Biblia ógörög és latin nyelvű olvasása megkerülhetetlennek tűnt, hiszen egyedül ez

garantálhatja az autentikus forrásokhoz való visszanyúlást. Az erre való felkészülés az ógörög és a latin nyelv megismerésén keresztül lehetséges, ami biztosította az antik örökség előkelő helyét a protestáns iskolákban.

Az antik örökség összetevői: a görög és a római elem

Az antikvitás nem tekinthető egységes szellemi alakzatnak, amelynek recepciója változatlan formában kísérté volna végig az európai kultúra történetét. A kései antikvitásban a Kr.u. 4-6. században bekövetkezett az ógörög nyelvismeret visszaszorulása, amely hosszú ideig behatárolta a latin Nyugat iskolai műveltségének lehetőségeit. A tudományos gondolkodás is visszaszorult, és a hét szabad művészet teljes körű programja egyre inkább a *triviumra*, azon belül is a grammatikára korlátozódott, ami a legalapvetőbb latin szerzőkbe nyújtott bevezetést. Azok a görög nyelvű filozófiai munkák, amelyeket Boethius a Kr.u. 5-6. század fordulóján lefordított latinra, az elkövetkező félezer évben a nyugat-európai művelődés szellemi alapjául szolgáltak, míg más művek hosszú évszázadokra kikerültek a latin Nyugat kulturális látóköréből. Nyugat-Európában a kora középkor századaiban kevesen tudtak ógörögül, ami a római örökség dominanciájához vezetett. A Karoling-reneszánsz is elsősorban a klasszikus ókori kultúra latin rétegére támaszkodott, s azon belül is a kései antik szerzőkre. Az ezredforduló szerzetesi művelődésének világában a Karoling-korból megörökölt kulturális látókör nem bővült jelentősen. A kora középkor legnépszerűbb latin *auctorainak* Vergilius, Horatius, Lucanus, Statius, a grammatikát tárgyaló szerzők közül Donatus és Priscianus tekinthetők.

A 12. században az antikvitás recepciójának új hulláma bontakozott ki, amely az arab világgal való intenzívebb kapcsolatok jegyében görög filozófiai és tudományos művek megismerésével járt. A „12. századi reneszánsz” elsősorban a fordítói mozgalmon keresztül járult hozzá a görög-római örökség határainak kitérítéséhez. Korábban számos görög művet fordították le Keleten szírre, majd arabra, s ezek most latin nyelvre átültetve hozzájárultak a nyugat-európai iskolai művelődés megújításához. A 13. századi egyetemeken ez a folyamat kiteljesedett. Például ekkoriban vált ismertté Arisztotelész *Organonja*, amely a skolasztika irányzataira is termékenyítőleg hatott. Az ógörög szerzők fordítása nem vezetett a korabeli antikvitáskép belső arányainak gyökeres átrendeződéséhez. A 12-13. században továbbra is a latin *auctorok* voltak többségben az iskolai oktatásban. Bár egyre többen tudtak ógörögül, az ókori görög szerzők munkáit mégis általában latin fordításokon keresztül ismerték meg. A latin műveltség túlsúlyára utal, hogy a 12-13. századot *aetas Ovidianának* is szokták nevezni, ami augustusi kor költőjének kiemelkedő szerepét fejezi ki a korabeli művelődésben.

Az itáliai reneszánsznak kellett eljönnie ahhoz, hogy az ógörög nyelvtudás elterjedésével a görög elem a latinhoz közel azonos jelentőségre tegyen szert. Ezt a fordulatot jól érzékelteti Homérosz eposzainak irodalmi befogadása. A középkor az *Iliászt*, mint latin lovagregényt ismerte. Petrarca már nagyra becsülte Homéroszt, de az eredeti szöveg olvasása nehézséget jelentett számára. Csak néhány évtizeddel később Boccaccio generációja értette meg a homéroszi eposzokat eredeti nyelven. Az ógörög nyelv ismertsége a 15. században tovább szélesedett. A firenzei egyetemen ógörög „tanszék” jött létre, és a törökök által elfoglalt Bizáncból görög tudósok menekültek Itáliába, akik hozzájárultak az ógörög nyelvismeret terjedéséhez. A 16. század elejétől Itálián kívül is olyan oktatási intézmények jöttek létre Európában, ahol a latinnal azonos fontosságot nyert az ógörög nyelv tanulmányozása. A reneszánsz humanistái hittek abban, hogy az autentikus szövegek megismerése - ami csakis az eredeti nyelveken lehetséges - a kultúra megújulásához vezet. Nem véletlen, hogy az ógörög nyelvismeret elterjedésén túl ebben az időszakban született meg az *Ószövegség* tanulmányozását segítő héber filológia. A három „szent nyelv” - görög, latin, héber - beható ismerete a bibliai tanulmányok elmélyülését is elősegítette. Bár a reneszánszkori humanisták sok ógörög művet újra lefordítottak latinra - amelyek gyakran olvasottabbak lettek az eredeti szövegnél - az itáliai reneszánsz következtében első ízben vált a görög és latin kétnyelvűség a humán iskolai művelődés alapjává.

A kora újkori protestáns és katolikus iskolák megörökölték a reneszánsz eredményeit a görög és latin oktatás vonatkozásában. Ezzel együtt a francia klasszicizmus a 17. században többre tartotta a klasszikus antikvitás latin, mint görög komponensét. A normatív ízlésű és szabálykövető francia klasszicizmus Homérosz helyett Vergiliust, a görög költők helyett Horatiust tette az első helyre. A német újhumanizmusnak kellett eljönnie ahhoz a 18-19. század fordulóján, hogy a görög kultúra mind korizálásban, mind az iskolai művelődésben felülmúlja a római örökség jelentőségét.

A német újhumanizmus és az ókortudomány születése a 19. században.

Az ókori Hellasz számos újkori gondolkodó csodálatát váltotta ki. Filozófusok és történészek versengve igyekeztek megmagyarázni a görög történelem titkát. Az ókori görög kultúra megismételhetetlen voltába vetett hit a német felvilágosodás és az abból kibontakozó újhumanizmus nyomán a 19. századi gondolkodás egészére rányomta bélyegét. A német újhumanizmus gondolatvilága azt sugallta, hogy az ókori Hellasz teljesítményei messze felülmúlták akár a rómaiak, akár a kereszténység hozzájárulását az európai civilizáció történetéhez. Humboldt szerint a görögök csodálatra méltó emberek voltak, akiknek kultúrája előzmények nélkül jött létre, és nem vettek át semmit más népektől. Humboldt az ókori görög kultúrát az igazi *humanitas* megtestesülésének

tartotta. Úgy vélte, hogy a görög kultúra megismerése önmagában is lehetőséget ad az igazi emberség kibontakozásához. Az ókori görög kultúra nemcsak a múlt ismereteinek érdekes tárháza, hanem a jelen számára is érvényes mintával szolgálhat az emberi művelődés normáinak kialakításakor. A német újhumanizmus a görög kultúrában a harmóniát, a csendes nagyságot és a derűt emelte ki, ami megfelelő alapot teremtett ahhoz, hogy a polgári világkép részeként az antikvitás továbbra is megőrizze jelentőségét az iskolai műveltség keretei között. A német újhumanizmus klasszikus antikvitásról alkotott képe „szembeállította a görög poétikai humanizmust azzal a római retorikai humanizmussal, amely az itáliai reneszánszban éledt újjá: eszerint Platón nagyobb filozófus volt, mint Cicero, Homérosz eposzai maradandóbbak Vergiliusénál, s Horatius költeményei sem vehetik föl a versenyt Pindaroszéival.”⁴ Ennek jegyében a német újhumanizmus meghirdetette saját iskolai reformját, ami befolyásos szerepre tett szert az újkori Európában.

A 19. század egyben a modern ókortudomány megszületésének időszaka is volt. Az *Altertumwissenschaft* (ókortudomány) eredményeinek köszönhetően a német újhumanizmus görögységképe árnyaltabbá vált, bár filhellén vonásait évtizedeken át megőrizte. A pozitívizmus és a historizmus nagy lendületet adott az ókortudomány fejlődésének. A 19. századi kutatások során hatalmas ismeretanyag halmozódott fel a görög-római kultúrára vonatkozóan. Az antikvitás iránti érdeklődés számos rész tanulmány születéséhez vezetett. Egyebek mellett ennek is köszönhető, hogy a 20. század elején az klasszikus ókor képe fokozatosan eltávolodott a korábbi időszak kritikátlan görögimádatától, és egyre tárgyilagosabban ítélte meg a római örökség jelentőségét.

Nietzsche a kereszténységről és az antikvitásról. A 19. századi ókorkép válsága

A 19. század végén a polgári világkép válsága egyre inkább kikezdte a német újhumanizmus görögységképét. Az addigi alapok megrendülését paradigmátikus érvénnyel fejezte ki Nietzsche filozófiája, amely a kereszténység és az antikvitás ellen egyszerre intézett támadást. Nietzsche fellépése jól érzékeltette azt a fordulatot, ami az európai kultúra egésze számára alapvető változásokat hozott a 20. században.

Nietzsche azt az embereszményt bírálta, amely a keresztény-antik tradíció teológiai és filozófiai előfeltevéseiből táplálkozott.⁵ Kritikája egyszerre irányult a keresztény hit és görög-római antikvitás 19. században elfogadott értelmezése ellen. A kereszténységben rabszolgaerkölcsöt látva nyíltan szembefordult annak antropológiájával és etikai követelményeivel. Az ókor megítélését illetően pedig visszautasította a német újhumanizmus derűs és harmonikus antikvitásképét.

Nietzsche kereszténységgel szembeni dühödt kirohanásai vallásértelmezéséből vezethetők le. Isten szerinte - s itt Feuerbach gondolatait idézte fel, akit fiatal korában igen nagyra becsült - csakis az ember lelkének és gondolatainak kivetítéseként létezik. Annak az embernek a kivetüléseként, aki nemegyszer megdöbbenve érzékeli a benne lakó sötét erőket, vagy magasztos érzelmeket, de nem tudja megmagyarázni ezeket a tapasztalatokat, ezért természetfeletti lénynek tulajdonítja őket. Ennek a megkettőződésnek az eredményeként saját mindennapi életét nehézségeivel és nyomorúságaival az emberi szférához, nagy létélményeit a természetfölötti világhoz sorolja, amivel maga alacsonyítja le önmagát. A kereszténység a végsőkig viszi ezt a folyamatot, hiszen azt hangoztatja, hogy minden jó Istentől származik, míg az embert esendő és bűnös lényként ábrázolja. Az ember akkor találhat önmagára, ha mer dönteni a vallás ellen, illetve az élet és a hatalom akarása mellett. Csak így tárulhat fel előtte az igazi, hiteles lét. Nietzsche konklúziója tudatos szakítást jelentett a keresztény istenfogalommal, amely a Lét és a Jó összekapcsolásán alapult. Emberképe pedig radikálisan szembefordult minden olyan eszménnyel, amely akár távolról emlékeztetett a keresztény értékekre és antropológiára.

Hasonló megfontolások felől közelíthető meg a német új humanizmus antikvitásképe a visszautasítása. Ennek a képnek a gyökerei egészen a német felvilágosodásig vezethetők vissza, amelynek képviselői megkülönböztetett érdeklődést tanúsítottak az ókori görögök iránt. A klasszikus tanulmányok a neveléshez és a személyiség fejlődéséhez szükséges erkölcsi és esztétikai példázatokat dolgozták fel és gyűjtötték egybe, ezzel szolgálva a német polgárság kiművelését. A *humanitas*nak ez a felfogása a keresztény eszmények hangsúlyozása nélkül is teljesnek érezte magát, ugyanakkor emberképe és etikai alapelvei összességében nem álltak szemben a keresztény tanítással.

Nietzsche kritikáját elsősorban ennek a műveltségesezménynek a mindennapos nyárspolgári változatára, száraz moralizmusára és a tudományos részletekben elvesző klasszika-filológusi magatartásformákra irányította, mégis bírálata az értékek általános megkérdőjelezése felé mutatott. Amikor Humboldt, Winckelmann és Goethe szinte már felszínesen derűs görögségképének antiteziséként a görög szellem dionüszoszi vonásainak feltárására törekedett, az extatikus mámor mélységeit és teremtő-romboló erejét hangsúlyozva az antikvitás olyan értelmezése felé nyitott utat, amely a keresztény hitben nem beteljesedést, hanem elsekélyesedést láthatott. A görögség nietzschei képe egyrészt kereszténységellenes tendenciákat hordozott, másrészt bírálata tárgyává tette Szókratész moralizmusát és racionalizmusát. Az európai gondolkodás nietzschei vonulata később is azzal a váddal illette a görög filozófust, hogy misztikus érzék nélküli hétköznapi szelleme pusztította el azt, ami a görögség életében a legfontosabb volt, a mítoszt. Nietzschenek ez a visszatérése a mítoszhoz és

a káosz mélységeihez a kereszténység és a klasszikus antikvitás értékeinek az elvetéséhez vezetett, azaz a legtágabb értelemben vett európai hagyomány alapjai ellen intézett kihívást.

Az európai paideia letűnése

A német újhumanizmus görögségképének visszaszorulásával a kereszténység és az antikvitás közötti kapcsolatok is meglazultak. A késő ókor századaitól a kereszténység és a klasszikus ókor szoros kölcsönhatása volt megfigyelhető az európai iskolai művelődésben. A polgári világkép 20. század elején kibontakozó válsága nemcsak a német újhumanizmus görögségképének az érvényességét kérdőjelezte meg, hanem a kereszténység és az antikvitás egymásra utaltságát is, ami az iskola világában az európai *paideia* fokozatos letűnéséhez vezetett. Nietzsche filozófiája paradigmaticus érvénnyel fejezte ki ezt a folyamatot, amelynek bonyolult társadalom- és kultúrtörténeti összetevői is voltak a 19-20. század fordulóján. Werner Jaeger „harmadik humanizmusa” talán az utolsó szellemi irányzat volt a 20. század első felében, amely a német újhumanizmus örökségét megújítva megkísérelte feltartóztatni a kultúra klasszikus humanista fogalmának háttérbe szorulását.⁶ De Jaeger életműve a 19. századi újhumanizmussal ellentétben már nem volt képes hatást gyakorolni az iskolai művelődésre. A kereszténységen és az antikvitáson nyugvó európai *paideia* helyett azóta más művelődési tartalmak jelentek meg. Kérdéses, hogy megújítható-e még napjainkban az európai *paideia* hagyománya.

Jegyzetek:

¹ Az alfejezet további része korábban megjelent könyvünk egyik fejezetének gondolatmenetét veszi alapul: Zsinka László (2012): *Az európai civilizáció születése. II. Klasszikus antikvitás*. Budapest. pp.173-176.

² Bollók János (1999): *Irodalom I*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 143-144.

³ Kristeller alapvető jelentőségű művei: Kristeller, Paul Oscar (1950): *The Renaissance Philosophy of Man*. The University of Chicago Press, Chicago. Kristeller, Paul Oscar (1955): *The Classics and Renaissance Thought*. Harvard University Press, Cambridge. Kristeller, Paul Oscar (1964): *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*. Stanford University Press, Stanford. Kristeller, Paul Oscar (1980): *Szellemi áramlatok a reneszánszban*. Magvető, Budapest.

⁴ Bányai Ferenc (1991): *Erasmus humanizmusa és a „devotio moderna”*. In: Magyar Filozófiai Szemle, 35.1. p. 26.

⁵ Az alfejezet további része korábban megjelent könyvünk egyik fejezetének gondolatmenetét veszi alapul: Zsinka László (2011): *Az európai történelem eszméje*. Grotius Könyvtár 6. Budapest. pp.54-56.

⁶ Jaeger alapvető jelentőségű művei: Jaeger, Werner (1943): *Paideia: the Ideals of Greek Culture. In Search of the Divine Centre*. Oxford University Press, New York. Jaeger, Werner (1961): *Early Christianity and Greek Paideia*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge. Jaeger, Werner (1986): *Paideia: the Ideals of Greek Culture. The Conflicts of Cultural Ideals in the Age of Plato*. Oxford University Press, Oxford.

Bibliográfia:

Bányai Ferenc (1991): *Erasmus humanizmusa és a „devotio moderna”*. In: Magyar Filozófiai Szemle, 35.1. pp.26-57.

Bollók János (1999): *Irodalom I*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Jaeger, Werner (1943): *Paideia: the Ideals of Greek Culture. In Search of the Divine Centre*. Oxford University Press, New York.

Jaeger, Werner (1961): *Early Christianity and Greek Paideia*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.

Jaeger, Werner (1986): *Paideia: the Ideals of Greek Culture. The Conflicts of Cultural Ideals in the Age of Plato*. Oxford University Press, Oxford.

Kristeller, Paul Oscar (1950): *The Renaissance Philosophy of Man*. The University of Chicago Press, Chicago.

Kristeller, Paul Oscar (1955): *The Classics and Renaissance Thought*. Harvard University Press, Cambridge.

Kristeller, Paul Oscar (1964): *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*. Stanford University Press, Stanford.

Kristeller, Paul Oscar (1980): *Szellemi áramlatok a reneszánszban*. Magvető, Budapest.

Marrou, Henri Irénée (1982): *A History of Education in Antiquity*. The University of Wisconsin Press, Madison, Wi.

Pfeiffer, Rudolf (1968): *History of Classical Scholarship*. Oxford University Press, Oxford.

Riché, Pierre (1995): *Éducation et culture dans l'Occident barbare: VI-VIIIe siècle*, Seuil, Párizs.

Zsinka László (2011): *Az európai történelem eszméje*. Grotius Könyvtár 6. Budapest.

Zsinka László (2012): *Az európai civilizáció születése. II. Klasszikus antikvitás*. Budapest.